

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ У СВИТОБАЧЕННІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ: ВПЛИВ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ НА МОРФОЛОГІЮ ДІЄСЛОВА

DOI: 10.5281/zenodo.5036397

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – розглянути особливості середньовічної мовної картини світу, які відбилися на становленні морфологічної системи дієслівних часів. Використані *методи* спостереження, порівняння та аналізу. *Новизна* дослідження полягає в уточненні того, як саме формується категорія дієслівного часу від праіндоєвропейської до давньоукраїнської мови та як це пов'язано зі світобаченням давньої та середньовічної людини. Ми простежуємо процес поступового розвитку дієслівних категорій давніх мов паралельно із процесом розвитку давніх і середньовічних уявлень про час як феномен, і вбачаємо безпосередній зв'язок між цими двома взаємозумовленими процесами. У *заклучній частині* статті поданий короткий начерк подальшого розвитку дієслівної категорії часу, її спрощення в сучасних слов'янських мовах.

Ключові слова: дієслово, категорія часу, картина світу, майбутній час дієслова, християнізація.

«Категорія часу набуває все більшого й більшого значення в сучасному розумінні світу та в сучасному відображенні цього світу в мистецтві»¹, – писав Д. С. Лихачов. Сприйняття часу є якимось особливим аспектом світогляду, що людство осягає не відразу, вимагає наявності історичної свідомості, уміння подумки переноситись туди, куди в реальності перенестися не можна, – у минуле та в майбутнє.

Як і будь-який важливий факт усвідомлення навколишнього світу, сприйняття часу має чітке відбиття в системі мови, зокрема в граматиці дієслова. Мовознавці вважають, що не тільки лексика, але й морфологія мови бере участь у створенні мовної картини світу; особливо це стосується таких важливих граматичних категорій, як рід, число, перехідність дієслова, його час, особа тощо. Категорію часу можна назвати найбільш світоглядною з усіх граматичних категорій, оскільки з часом пов'язані не тільки поняття «минуле» і «майбутнє», але й поняття «вічність», «початок часів», «кінець часів».

Так, якщо слідувати фактам реконструкції морфологічної системи індоєвропейської прамови, то можна зробити висновок: на зорі існування людства такі звичні для сучасності уявлення, як минуле та майбутнє, імовірно, ще не були міцно закріпленими концептами світосприйняття. У праіндоєвропейській мові,

¹ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Санкт-Петербург, 2001. С. 5.

на думку ряду вчених², існувало кілька форм вираження теперішнього часу: презент, аорист і перфект³. Як вважає О. М. Савченко, перфект міг позначати як стан суб'єкта або об'єкта, що є наслідком якоїсь дії в минулому, так міг і зовсім не співвідноситися з часом, бути позачасовим. Аорист також не мав чіткої співвіднесеності з часом і міг позначати як теперішнє, так, із розвитком системи, і минуле (саме тому в перекладах з давніх мов і, зокрема, зі старослов'янської, аорист можуть перекладати як теперішнім, так і минулим, наприклад: «Рече Господь притчу сію» можна перекласти як «Сказав Господь цю притчу» і, хоча й на силу, як «Говорить Господь цю притчу»). Так чи інакше, усі три форми були пов'язані з позначенням поточного моменту часу, із різними семантичними відтінками⁴. Існувала лише одна форма, що чітко виражає минулий час, – імперфект⁵, до якої іноді приєднують утворення минулого часу за допомогою аугмента. Знаменно, що не існувало спеціальних способів вираження майбутнього⁶, хоча певні вчені, зокрема, О. М. Савченко, вважають, що первинне формування майбутнього часу почалося в діалектах праіндоєвропейської мови ще до її розпаду⁷. Більшість дослідників історичної морфології дійшли згоди в тому, що в слов'янських мовах саме форми майбутнього часу є одними з найбільш пізніх⁸.

Отже, у системі праіндоєвропейської мови чітко виражена концентрація свідомості мовця на теперішньому часі, на відмінності відтінків теперішнього, розумінні закінченої дії (аорист), незакінченої дії (презент) та стану об'єкта, вираженого дієсловом (перфект). Натомість у минулому часі виділяють тільки тривалу або повторювану дію (імперфект), а майбутнє практично не усвідомлюють як час, що є відмінним від теперішнього. Це трохи нагадує дитяче світосприйняття, у якому чітко усвідомлюють лише сьогодні, а минуле й майбутнє частково сприймають як те, що не існує. Лише з часом дитина переймає від дорослих уявлення про минуле й майбутнє як про те, що реально існувало або буде існувати.

Така виразна концентрація уваги давньої людини на теперішньому моменті, яка знайшла відображення в дієслівних категоріях, повинна бути пов'язана з якимись важливими особливостями картини світу стародавньої людини, а також із тим, що концепція часу давньої людини суттєво відрізняється від сучасної.

За час свого існування людство створило кілька концепцій плину часу, пов'язаних із релігійними та філософськими уявленнями. Умовно їх можна розділити на дві: спіральну, або циклічну, і векторну, або лінійну.

Розглянемо спочатку першу, спіральну, або циклічну концепцію часового потоку. Циклічна концепція спирається на уявлення про постійне розгортання часу у вигляді спіралі, яка не має початку та кінця й лише повторює в тій чи тій формі сюжет, який колись уже відбувався. Таке уявлення про час властиве давнім народам. Згідно з твердженнями Н. Убальдо, спостереження над регулярним рухом небесних тіл і за постійністю біологічних ритмів сприяли появі уявлень про аналогічну циклову структуру часу. Історія як цілісна та необоротна послідовність неповторних фактів у сприйнятті архаїчної людини не існувала. Крім того, людина вірила, що так точно, як рослинність відроджується кожен весну,

² Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. Москва: УРСС, 2003. С. 294; Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние. Москва: УРСС, 2004. С. 91; Сафаревич Я. Развитие формативов времени в индоевропейской глагольной системе. *Проблемы индоевропейского языкознания*. Москва, 1964. С. 13; Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва: Издательство ЛКИ, 2007. С. 212–213 та ін.

³ Гамкрелдзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры: В 2 ч. Тбилиси, 1994. Ч. 1. С. 300–301.

⁴ Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. С. 260.

⁵ Семерень О. Введение в сравнительное языкознание. Москва: УРСС, 2002. С. 317.

⁶ Beekes R.S.P. *Comparative Indo-European linguistics: An introduction*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company, 2011. P. 252.

⁷ Савченко А. Н. Указ. соч. С. 285–288.

⁸ Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. *Історична граматики української мови: Підручник*. Київ: Вища школа, 1980. С. 200; Огієнко І. *Історія української мови*. Київ, 2001. С. 143 та ін.

так і в людині існує щось, що має знову народитися. Найдавніші культури, засновані на віруванні в метемпсихоз, або циклічне відродження душі, особливо акцентовані в обрядових дійствах, пов'язаних із відродженням весни. Ця особливість властива й слов'янському язичництву. Універсальним символом циклічного часу є Уроборос (грецькою Ουροβόρος) – змія, що кусає свій хвіст, – середньовічний символ, який зображує світ, обвитий навколо себе⁹. Ще в Стародавній Греції цей символ використовували для позначення процесів, які не мають початку та кінця^{10 11}.

Древнє, язичницьке уявлення про час відповідає концентрації уваги на теперішньому, яку ми помітили в граматичній структурі праіндоевропейської мови. С. С. Аверинцев, розповідаючи про античну циклову часову концепцію, згадує слова Горация: «Лови день, найменше довіряй прийдешньому»¹². Якщо час розкручується спірально й не має початку та кінця, то в реальності існує тільки сьогодні, а все інше – дуже відносне, а тому не гідне пильної уваги. Цінність сьогодні, нібито спійманого й зупиненого моменту дійсності, підкреслюється античною уважністю до матеріального, тілесного світу, до молодості, сили – за умови, і на це особливо звертає увагу Аверинцев, порожнечі очей в античних статуях, яка наче заперечує заглядання в душу людини, у її минуле, у її досвід і передання цього досвіду. Ось ця цінність моменту, очевидно, і підкреслюється розвиненою системою теперішніх часів у правовій.

Однак якщо далі провести паралель між розвитком категорії часу в мові й змінами в уявленнях про плин часу, то необхідно зазначити поступове зростання уваги до минулого й розвиток системи минулих часів.

Почнемо з граматики. Ми вже згадували, що в праіндоевропейській мові було три різновиди теперішнього, які лише з достатнім ступенем відносності можна назвати взагалі визначеними з позиції відтінків часу. Із розвитком морфологічних систем різних індоевропейських мов змінювалися дієслівні конструкції: теперішнє все частіше передавали тільки одним способом – презентом, а аорист і перфект почали сприймати як категорії, що передають дію в минулому. Така структура праслов'янської мови, саме такі санскрит, старогрецька, латинська, готська. Можна припустити, що з плином часу накопичувався досвід людства, і його звернення до своєї історії, увага до минулого виражалися в становленні й розвитку системи минулих часів. Виникає плюсквамперфект, який разом з аористом, перфектом, імперфектом і формами з аугментом становить найрозгалуженішу часову категорію в мовах давнього періоду. Змінюється й ставлення людини до минулого. Минуле – одне з найважливіших художніх часів стародавніх літератур, особливо найдавнішого епосу. Саме минуле є предметом найпильнішої уваги античних авторів; основна мета давнього епосу – збереження пам'яті про минуле. Людина починає відчувати цінність минулого, його вплив на теперішнє, свій обов'язок зберегти пам'ять про минулі події. Минуле помітно сакралізується в епосі стародавніх народів, його не просто переказують, а оспівують. Те саме можна сказати й про слов'янський фольклор, зокрема, про билини, які передають героїчний епос слов'ян. Однак фольклорному минулому не треба надавати ознак історичності, це минуле саме по собі, поза часовим потоком – «бувальщина», «острівне колишнє», як називає його Д. С. Лихачов: «Час і дію билин суворо локалізовано в минулому – в умовній епосі руського минулого, яку можна було б назвати “епічною епохою” ... Ця “епічна епоха” – якась ідеальна “старина”, що не має безпосередніх переходів до нового часу. У цю епоху “віч-

⁹ Убальдо Н. *Время цикличное/линейное. Иллюстрированный философский словарь* / Пер. с ит. Москва: БММАО, 2006. С. 175.

¹⁰ Lurker Manfred. *The Routledge dictionary of gods and goddesses, devils and demons*. Routledge, 2004. P. 4.

¹¹ Висловлюю щиро подяку Ірині Грецькій за підказку про символ Уроборуса, знаходження інформації про це та натхнення на написання цієї розвідки.

¹² Аверинцев С. С. *Между «изъяснением» и «прикровением»*: Ситуация образа в поэзии Ефрема Сирина. *Восточная поэтика: Специфика художественного образа*. Москва, 1983. С. 93.

но” княжить Володимир, вічно живуть богатирі ... Це ... історія, але історія, не пов’язана з іншими епохами, ніби та, що займає “острівне положення”¹³. Воно ще тісно пов’язане з язичницьким уявленням про циклічність часу, хоча вже намагається зламати його – але історичності, векторної спрямованості часу ще немає, інакше билини оспівували б не абстрактну епоху «колись», «за часів князя Володимира», а конкретні події минулого, так, як це пізніше робили в літописах.

Літописи, як і вся середньовічна література, відображають зовсім інший принцип сприйняття часу: циклічну концепцію змінює лінійна, або векторна, і ця зміна, так званий часовий перелом, пов’язана з появою й поширенням християнства. У межах приведеної далі паралелі між граматичними формами й світоглядними принципами сприйняття, зазначимо, що розвиток у граматиці категорії майбутнього часу йде паралельно розвитку нової категорії художнього часу в літературі та мистецтві, а отже, – новому розумінню часу у світосприйнятті людства.

Суть лінійної концепції полягає в тому, що вона суворо дотримується біблійних уявлень про створення світу, його земну історію та очікування кінця світу й обітованої вічності. За цією концепцією час не сприймають як циклічний та нескінченний у своїй повторюваності, але як такий, що чітко почався в якийсь історичний момент, що триває на землі, – до того ж, із уявленням про значущість кожного вчинку, кожної епохи для майбутнього – очікуваного Страшного Суду – і має закінчитися, щоб перейти у вічність. Водночас земне існування чітко ділять на дві частини: до Різдва Христового та після нього. Тобто за цією концепцією історію не можна сприймати як якийсь ідеалізований «острівний» час – вона має закріпленість за конкретним роком, століттям, тисячоліттям і повністю спрямована в майбутнє – подія тим важливіша, чим більше значення вона матиме для майбутнього. Майбутнє стає найбільш сакральним, очікуваним часом для християнського світу. Теперішнє взагалі перестає мати будь-яке значення саме по собі – і перестає мати значення матеріальність, тілесність, зовнішність. Саме тому в середньовічних художніх творах важливе внутрішнє життя людини, її досвід і її переживання.

Як помітив С. С. Аверинцев, християнізація грецького та римського світу позначилася, зокрема, на античній скульптурі в тому, що скульптори почали просвердлювати зіниці – автор немов намагався таким способом відкрити завісу над внутрішнім світом людини, яка до цього була лише красивим тілом, моментом молодості та сили, а тепер має дещо позачасове в собі – душу, і через очі ми можемо хоча б трохи проникнути в неї¹⁴.

Ще яскравіше ця знижена увага до тілесного та посилена – до душевного відбилася в культурі християнізованих слов’ян. За чудовим спостереженням Т. І. Вендіної, це відобразилося на лексичному ладі старослов’янської мови. Мова IX–X ст. містить мінімальну кількість слів, що відображають зовнішні риси людини, її національну належність або соціальне положення, і незрівнянно більше відображають її духовний стан. «Чуттєва, фізична природа людини не мала особливого інтересу для мовної свідомості середньовічної людини, – пише дослідниця, – інтерес проявляли насамперед до оцінки людини як до особистості, особистості соціальної і духовної, “інтелігібельної”». І ще більш конкретно: «Назви людини як істоти соціальної в старослов’янській мові значно поступаються назвам, що характеризують людину як істоту духовну, із особливостями її мислення, відчуття, сприйняття, зі всіма її ідеалами, здатностями, бажаннями, інтересами та схильностями»¹⁵. Як циклічна часова концепція пов’язана з тілесністю й зовнішнім виглядом людини, так векторна – із духовним світом людей, зі зневагою до зовнішнього вигляду й тілесності, навіть із запереченням цієї тілесності – про що свідчить аскетичний досвід християнства. Заперечення тілесності

¹³ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. С. 24.

¹⁴ Аверинцев С. С. Между «изъяснением» и «прикровением»... С. 93.

¹⁵ Вендина Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. Москва, 2002. С. 28, 39.

пов'язано з применшенням значення моменту, теперішнього часу, презенту, і збільшенням уваги до обігваної вічності, відплати в майбутньому, до футуруму.

Дійсно, саме в період переходу від античності до середньовіччя в різних індоєвропейських мовах розвивається категорія майбутнього часу. Що стосується слов'янських мов, то кінець праслов'янської епохи й початок Кирило-Мефодіївського періоду ознаменовано в морфології мови справжнім «вибухом» майбутніх часів. Формування футуруму в праслов'янській мові йшло довго і, якщо зіставити з грецькою та латинською, – із великим відставанням. Але до кінця праслов'янської епохи в мові позначилися чіткі риси описових майбутніх часів. А з першими перекладами грецьких книг на старослов'янську ці початкові протокатегорії доповнилися кальками з грецької – і в старослов'янській налічують п'ять різновидів вираження майбутнього часу: *просте майбутнє*, усталене в українській та російській мовах, *перше майбутнє*, що стало основою українського складного майбутнього, *майбутнє в сьогоденні*, яке розвинулося під впливом грецької мови та існує й зараз в українській, *передмайбутнє*, яке утвердилося в південно- і західнослов'янських діалектах, і *майбутнє в минулому*, що стало основою для синтаксичного оформлення складнопідрядних речень¹⁶.

Доповнена системою майбутніх часів, морфологія слов'янських мов набула остаточної форми, як і категорія художнього часу в давньоруській літературі. Так, літописи найбільш яскраво відображають відчуття історичності та хронологічної послідовності, яке, імовірно, було настільки новим для новонавернених слов'ян, що передається в літописах набагато яскравіше та різкіше, ніж у візантійських хроніках: якщо хроніка прагне відобразити тільки найважливіші події з життя імперії та пропускає ті роки, коли не відбувалося нічого особливого, то літопис скрупульозний до кожного року, навіть якщо в цей рік нічого не сталося. Звідси знамените літописне «была тишиша велія» навпроти послідовно перелічених років. Це абсолютне протиріччя билинному й узагалі фольклорному часу відображає саме той «часовий перелом», який повинні були пережити слов'яни в період прийняття християнства.

Християнізація для слов'ян була не тільки рецепцією нової теодоктрини, а й сприйняттям мудрості найдавніших цивілізацій, яку несла в собі грецька культура. Поступовий рух у розвитку слов'янської культури, його неспішність та інертність були порушені в Кирило-Мефодіївську й далі – Володимирську епохи занадто важливими для системи світосприйняття подіями. Саме тому можна говорити про «сплеск» або «вибух» нових світоглядних понять і, відповідно, нових граматичних конструкцій.

Отже, зміни морфологічної категорії часу поступово відображають зміни в його сприйнятті людством: на зорі свого існування людина сприймає час як теперішнє, і минуле вона зміщує з сьогоденням і значущим для неї настільки, наскільки воно має результат у цьому сьогоденні. Це розуміння відображене в категорії перфекта. Із розвитком суспільства, накопиченням досвіду й історичних подій актуальність набуло минуле, яке потребувало запам'ятовування та збереження. Цей етап відображений в становленні розгалуженої системи минулих часів – оформлюються імперфект та аорист, з'являється плюсквамперфект. Із появою та поширенням християнства набуває актуальності нова концепція часу – векторна, яка замінює собою циклічну. Векторна концепція дозволяє відчути міцний зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім. Християнство акцентує увагу людини на майбутньому, знімає маркер важливості з сьогодення. А разом із тим – із тілесного, зовнішнього й матеріального. Цьому етапу відповідає активний розвиток системи майбутніх часів у мові та зміна художньої категорії часу в літературі.

¹⁶ Див.: Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. Москва, 1987; Пор.: Хабургаев Г. А. Старославянский язык: Учебник. Москва, 1986; Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник. Київ, 2002.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

THE CATEGORY OF TENSE IN A MEDIEVAL HUMAN'S OUTLOOK: INFLUENCE OF LINGUISTIC WORLDVIEW ON VERB MORPHOLOGY

The article intends to examine the features of a medieval linguistic worldview that affected the becoming of morphological system of verb tenses. The methods of observation, comparison and analysis are used in the research. Its novelty is in clarification of how exactly the category of verb tense is formed starting from Proto-Indo-European language to Old Ukrainian one, but also how it relates to an ancient and medieval human's outlook. We observe gradual development of verb categories in old languages alongside development of ancient and medieval concepts of time as a phenomenon. We also note immediate connection between these two interdependent processes. The article's final part provides a short essay on further evolution of verb category of tense and its simplification in modern Slavic languages.

Key words: verb, the category of tense, worldview, future verb tense, Christianization.

Дата подання: 1 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Категорія часу у світобаченні середньовічної людини: вплив мовної картини світу на морфологію дієслова. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 124-129. DOI: 10.5281/zenodo.5036397.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. Kategoria chasu u svitobachenni serednovichnoi liudyny: vplyv movnoi kartyny svitu na morfolohiiu diieslova [The Category of Tense in a Medieval Human's Outlook: Influence of Linguistic Worldview on Verb Morphology]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 124-129. DOI: 10.5281/zenodo.5036397.

